

SLOBODARSKE TRADICIJE U SREDNJOJ I ISTOČNOJ EUROPI – MISLI O LIBERALIZMU I SLOBODI U ISTOČNOJ EUROPI U 19. STOLJEĆU

Detlef Jena

Sveučilište Jena, Jena

UDK 321.7(4-11)(091)"18"

316.75:321.7(4-11)(091)"18"

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 29. 11. 1994.

U članku se analiziraju posebnosti razvoja uzajamna nacionalnoga, slobodarskoga i demokratskoga mišljenja i djelovanja u Srednjoj i Istočnoj Europi u odnosu na diferencirani nastanak i razvoj istih ideja na europskome Zapadu. S obzirom na današnje procese transformacije što teže pluralizmu i tržišnoj ekonomiji u prijašnjim socijalističkim državama, razrada liberalnih tradicija ima upravo egzistencijalno značenje za čitavu Europu. Svijest o slobodarsko-liberalnim vrijednostima, bila ona makar još slaba i prikrivena, pripada temeljnim elementima svakog modernog industrijskog društva. U konkretnom slučaju liberalne vrijednosne predodžbe ne izrastaju ipak iz neprikladnoga pokušaja da se zapadnoeuropske uzorne slike shematski preugrade. Jedino izradbom specifičnih nacionalnih liberalnih tradicija i njihova izvornoga kao i samostalnog ulaženja u skupne europske procese može se i danas iscrtati slika europskog fenomena liberalizma. Slobodarsko-liberalna tradicija u uvjetima nacionalne emancipacije istočnoeuropskih naroda upozorava da demokracija mora biti nešto više od majorizacije manjina te da se zbog nacionalnoga samoodređenja i samopotvrđivanja ne smije demokratska emancipacija odgoditi na neodređeno vrijeme.

Tema je prikladna da se uhvatimo u koštac s pojmovima Srednja i Istočna Europa. Rasprava o pripadnosti civilizacijskim regijama Srednje, Srednjoistočne ili Istočne Europe ponovno se pojavila s velikim procesima promjene nakon 1989, donijevši jasno najprije nužni aspekt okreta od sovjetskoga divovskoga carstva i novoga određenja starih povijesnih obitavališta u Europi. Nehotice se ipak osjeća katkad kao da se podsjećamo na debate iz vremena Prvoga svjetskoga

rata, kad je Thomas G. Masaryk suprotstavio koncepciji Srednje Europe Friedricha Naumanna svoju viziju "nove Europe" nacionalnih država.¹ U međuvremenu je niz naroda što su obuhvaćeni u raspravi već posve pronašao svoje mjesto u Europi, poput, primjerice, Čeha, Slovaka, Mađara i Poljaka ili Estonaca, Letonaca i Litvanaca. Druge države, poput Rusije, Bjelorusije, Ukrajine ili Moldovije još ga uvijek traže, a jedan dio Južnih Slavena davi se u pogubnim grčevima. Ne postoji danas nijedna politička snaga koja bi bilo kojemu narodu u istočnoeuropskoj regiji osporila pripadnost europskoj civilizaciji, posve svejedno kojemu se duhovnome i materijalnome naslijeđu on osjeća obavezan. To je ipak čudnovato: kad je riječ o društvenim i slobodarsko-liberalnim tradicijama na zapadu našega kontinenta, jedva da bi kome palo na um razmišljati o pojedinim regijama poput Zapadne, Srednjozapadne, Jugozapadne ili Sjeverozapadne Europe, premda i u njima nalazimo veoma različite povijesne razvojne crte – to također vrijedi za liberalizam. Samorazumljivo se govori o tradicijama nacionalnodržavnih razvitaka Francuske, Engleske, Njemačke i drugih zemalja. Taj način promatranja gubi svoju normalnost na Odri i Neissi ili u Češkoj šumi. Odvažne lingvističke kaskade, emocionalne erupcije i zamišljena retorika natječu se međusobno oko civilizacijske pripadnosti srednjoj, srednjoistočnoj, istočno-srednjoj, istočnoj ili jugoistočnoj Europi. Ta se pojmovnost udomaćila u znanstvenome i političkome jeziku unatrag mnogih desetljeća te se čini neiskorijenjivom. Očigledno, njome se zaodijeva jedan dio onih konfliktnih situacija koje su uvijek i iznova stoljećima potresale narode te regije i koje su utisnule i slobodarskim – nacionalnim, revolucionarnim i demokratskim – tradicijama njihov nezamjenjiv pečat. S obzirom na aktualne šanse za demokratskim ujedinjenjem Europe, rasprava se čini apstraktnom i zastarjelom.

Potrebno je, ne tek nakon velikoga prijeloma u jesen 1989, već s punim prepoznavanjem specifične povijesne geneze, napustiti krivo tumačeće zemljopisne skupne pojmove, koji uvijek sadrže i neki društvenoteorijski iskaz, te progovoriti o tradiciji Poljaka, istočnih zemalja, Ukrajine, Rusije, Slovačke, Rumunjske, Hrvatske i mnogih drugih zemalja, a da pritom ne zaboravimo velike vizije Europe što će se u budućnosti ujediniti i zajedničku povijest našega kontinenta u svim njezinim šarenim nijansama i strujanjima. Apel se upućuje ponajprije samim navedenim narodima.

Takvim pogledom na Europu možemo pravedno postupiti s civilizacijskim dostignućima istočnoeuropskih naroda, a također se slobodarske tradicije mogu vrednovati primjereno povijesnoj istini. Slobodarske tradicije – to je ponajprije jedan dalek pojam, posebno za istočni dio našega kontinenta. S obzirom na 19. stoljeće, time se može misliti na, primjerice, ruski dekabristski pokret, ukidanje kmetstva u Rusiji i samo ubojstvo cara Aleksandra II. zbog "volje naroda" – događaji veoma različite povijesne kakvoće. Slobodarske tradicije predstavljaju poljski ustanci iz 1830/31. i 1863, borba na barikadama u Pragu i Budimpešti u

1

Usp. Friedrich Naumann, *Mitteleuropa*, Georg Reimer, Berlin, 1915; Tomaš Garrigue Masaryk, *Das neue Europa. Der slavische Stand punkt*, Verlag Volk und Welt, Berlin, 1991.

revoluciji iz 1848/49, nacionalna oslobodilačka borba, što je trajala stoljeće, protiv tuđinske osmanlijske vlasti ili pak nikad dokončana nacionalna oporbena kretanja u mnogoljudnim državama Rusije i Austro-Ugarske. U ovo obzorje naravno pripada i društvena emancipacija radnika i seljaka.

Slobodarske tradicije – to nisu, međutim, samo ideje i kretanja što stoje u odnosu s revolucionarnim i posve nacionalnim događajima. Naprotiv, europska povijest posljednjih godina pokazuje da konačno prodiru evolucionarne slobodarsko-demokratske tradicije u povijest. Čini se da revolucije ipak nisu lokomotive povijesti. Slobodarske tradicije – tim se pojmom mogu obuhvatiti ona povijesna kretanja što su preko prosvjetiteljstva i nacionalnoga preporoda vodila do liberalnoga samorazumijevanja slobode pojedinca. Liberalno-oporbeni smjerovi protiv autokracije, protiv tuđinske vlasti i za nacionalni slobodarsko-demokratski temeljni poredak pripadaju živućim tradicijama mnogih naroda u istočnome dijelu Europe, čak i kad one pobuđuju mnoge posebne pojavne oblike.

Upravo je stoga izvanredno složeno znanstveno i politički shvatiti taj predmet. Već nas i samo historiografsko iskustvo uči kako se pokušaj da se specifično liberalno-demokratski i slobodarski osnovni pravac za istočni dio Europe uvjerljivo preparira iz povijesti 19. stoljeća sudara s neprelazivim granicama u najistinskijem smislu te riječi. (Takva zajednička temeljna crta nije nam dana, naravno, ni u zapadnome dijelu kontinenta.) Mi bismo mogli samo govoriti o slobodarsko-liberalnim idejama i kretanjima u Rusiji, Poljskoj, Mađarskoj i drugim zemljama, premda bi se naravno i u tih naroda pronašle mnoge istovrsne ili slične pojave.

O liberalnim se idejama, društvenopolitičkim ciljevima, pojavama i djelovanjima žestoko i protuslovno debatira otkako postoji liberalizam.²

Spoznaje o 19. stoljeću kažu tada posve globalno: liberalizam 19. stoljeća bijaše "u sebi neobično mnogostruki skupno europski fenomen": "skupno europski" i jedan "fenomen"; i: "Politička postavljanja ciljeva, zamisli društva, organizacijski oblici liberala variraju od zemlje do zemlje mijenjajući se s vremenom; a to vrijedi i za važan odnos liberalizma i demokracije."³ Ne postoji nikakav "europski liberalizam". To je bio europski fenomen s izvanredno mnogoslojnim obrisima i nijansama na čitavu kontinentu.

Varijacije što su poznate iz istočnoga dijela toga kontinenta, osim u dotičnih država i naroda, pronalaze, nažalost, u internacionalnim raspravama sve do danas samo marginalno razumijevanje. Najbitniji su uzroci za taj nedostatak – koliko se odnosi na rasprave od kraja Drugoga svjetskoga rata – u znanstveno-metodičkim posljedicama zapadno-istočnoga konflikta, u razlikovnoj i međusob-

2

Usp. Dieter Langewiesche (ured.), *Liberalismus im 19. Jahrhundert. Deutschland im europäischen Vergleich*, Vandenhoeck i Ruprecht, Göttingen, 1988; *Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft*, ured., Helmut Berding, Jürgen Kocka, Hans-Ulrich Wehler, sv. 799.

3

Isto, 10.

no teško shvatljivoj problematici same teme te u teškoćama jezičnoga pristupa kao i pristupa izvorima. Najvažniji razlog nedostatne zapadne refleksije ipak leži u tome da za dalje zemljopisne regije u zapadnome dijelu našega kontinenta ne posjedujemo valjane modelne predodžbe o političkoj i duhovnoj homogenosti u uzajamnom odnosu nacionalnih država, liberalizma, pojedinačnih sloboda i demokracije. To ne posjedujemo ni za Poljsku ni za Mađarsku, ni za Rusiju, Češku i Slovačku kao ni za druge zemlje. Liberalizam u Istočnoj Europi mogao bi i može jedva odgovarati željenim predodžbama zapadnih liberalnih političara.

S obzirom na današnje procese transformacije, što teže pluralizmu i tržišnoj ekonomiji u prijašnjim socijalističkim državama, razrada liberalnih tradicija ima upravo egzistencijalno značenje za čitavu Europu, premda ta nužnost ne dolazi do izražaja posvuda i stalno u stranačkopolićkom spektru. Svijest o slobodarsko-liberalnim vrijednostima, bila ona makar još slaba i prikriena, pripada temeljnim elementima svakog modernog industrijskog društva. U konkretnom slučaju, liberalne vrijednosne predodžbe ne izrastaju ipak iz neprikladnoga pokušaja da zapadnoeuropske uzorne slike shematski preugradimo. Jedino izradbom specifićnih nacionalnih liberalnih tradicija i njihova izvornoga kao i samostalnog ulaženja u skupno europske procese možemo i danas iscrtati sliku europskog fenomena liberalizma. U tom se temeljnom stavu 19. i 20. stoljeće ni na koji način ne razlikuju. Njemački je povjesnik Peter Scheibert već 1959. zgodno napisao:

"Ne mogu se prijenosom drugovrsnih povijesnih pretpostavki i odgovarajućih ideologija izraditi mogućnosti liberalnoga mišljenja i djelovanja za Rusiju, već samo interpretacijom djela Petra (Velikoga, D. J.)."⁴

Uzajamno djelovanje nacionalnoga, slobodarskoga i demokratskoga mišljenja i djelovanja razvijalo se u istočnome dijelu Europe nekoć drukćije no na zapadu kontinenta. Za prosudbu evolucije liberalizma u čitavoj – tako raznorodnoj – regiji stoji nam na raspolaganju čitav niz bitnih kriterija.⁵ Samo se u tim kriterijima i pretpostavkama mogu spoznati određena poopćavanja za istočnoeuropske varijacije fenomena.

1. Stvarni tijek povijesti u istočnome dijelu Europe potvrđuje glede 19. stoljeća da – za živi liberalizam važna – suigra nacionalnoga identiteta i demokratske emancipacije postoji samo u pojedinaćnim slučajevima. To nije ni u kojem slučaju postalo tipsko obilježje te zbog toga nastaje čak i danas djelomice silovit poriv za istodobnim nacionalnim i demokratskim oslobođenjem. Za opisivanje

4

Recenzija Petera Scheiberta uz knjige o liberalizmu Fischera i Leontovitscha iz 1959, *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, München, 1959, sv. 7.

5

Sljedeći sažetak počiva na mislima Holma Sundhaussena u članku "Nationalismus in Südosteuropa", u: Bernd Faulenbach/Heinz Timmermann (ured.), *Nationalismus und Demokratie. Gesellschaftliche Modernisierung und nationale Idee in Mittel- und Osteuropa*, Klartext Essen, 1993, 44-48. Istodobno su poticaji prošireni i precizirani - s obzirom na evoluciju liberalizma.

liberalizma nije nam dostatno da pokušamo kao uzrok nehomogenosti nacionalnoga identiteta i demokratskoga samorazumijevanja reklamirati samo stoljetnu tuđinsku vlast Osmanlija, Habsburgovaca, Romanova ili Hohenzollerna. Nacionalno-liberalna oporba kao pokretačka snaga nacionalne i demokratske emancipacije potčinjenih naroda korelira ujedno s nacionalno-liberalnom ili čak liberalno-demokratskom oporbom unutar same vladajuće moći. Morali bismo veoma dobro razlučiti da u vladalaca i onih kojima se vlada postoje liberalne ideje i kretanja koja su se mogla dovesti u međusobni odnos, ali nisu smjela posve sinkrono teći. Dva primjera za to: ruski zemaljski samoupravni organi, 1864. stvoreni Semstvos, osnova za ambivalentno organizirani ruski liberalni konstitucionalizam, tek je 1911. uveden preko izvanrednoga zakona što ga je donio car u zapadnu vladu: također i stoga da bi postavio zapreku utjecaju poljskoga – također liberalnoga – plemstva. Ili: ruski liberalni povjesnik i teoretik državnoga prava, B. N. Čičerin, razmišljao je u svezi s poljskim ustankom iz 1863. o mogućnosti neke konstitucionalne monarhije u Rusiji, osudio nasilno potčinjavanje Poljaka, priznavši ujedno autokraciju kao jedini mogući oblik vladavine za Rusiju - autokraciju koja je trebala u vlastitim rukama držati svaku vrstu reformskoga moderniziranja prema pravnoj državi.⁶

Njegov primjer pada u vrijeme kada su samo u Švicarskoj i Austriji postojali zakoni za nacionalnosti što su živjele u velikim carskim savezima; taj se primjer, međutim, događa također u vremenu kada je mađarsko Zemaljsko vijeće 1868. prihvatilo zakon o nacionalnostima, koji - unatoč nužnom kritičkom ograničenju - s pravom može vrijediti kao uzoran za liberalizam mađarskoga plemstva.⁷

2. Istočnoeuropska je regija već stoljećima obilježena veoma suptilnim međuetničkim problemima te postojanjem nerazmrsivih etničkih zona miješanja. Upravo ta pretpostavka određuje već u 19. stoljeću relativnost, kongruenciju i divergenciju nacionalnih i demokratskih pokušaja rješenja. Historijska zabluda bila je, sveukupno gledano, doduše, ipak povijesno utemeljena, ali je imala teške posljedice, koje očigledno do danas djeluju, imajući, dapače, štetan učinak u, primjerice, zapadnim programskim predodžbama istočnih transformacijskih procesa: nacionalna se i demokratska emancipacija pogrešno promatraju kao dvije strane jednoga odličja. To je stoga bila povijesnoteorijska greška, vezana za Francusku revoluciju te iz nje proizašle građanske nacionalne države. Izgradnja nacionalne države, izradba građanskoga prava te liberalnoga i civilnoga društva, barem u koncepcija teorije države – sve je to ovdje išlo više ili manje ruku pod ruku.

6

O tome moj rukopis *Polen und der polnische Liberalismus in den Auffassungen des russischen Staatstheoretikers B.N. Čičerin* - predavanje na konferenciji Friedrich-Naumann-Stiftung u Varšavi, posvećenoj povijesti liberalizma u Poljskoj, studeni 1993.

7

Usp., Istvan Dioszegi, *Die Liberalen am Steuer. Der Ausbau des bürgerlichen Staatssystems in Ungarn im letzten Drittel des 19. Jahrhunderts*, u: Dieter Langewiesche (ured.), *Liberalismus im 19. Jahrhundert*, 486.

No, model građanske francuske nacionalne države naišao je u svojem izvornu obliku samo na rijetka nastavljanja – istočnoeuropska regija nije tome uopće pripadala. Naprotiv: zamisao carstva, nacionalno potčinjavanje, etničko miješanje i – u usporedbi sa Zapadnom Europom – nazadnjačko gospodarstvo nisu, doduše, u smjeru Istoka vodili naprosto prema permanentno produbljujućem jazu između nacionalne i demokratsko-liberalne emancipacije, ali su ipak vodili izvanrednome jačanju i isticanju nacionalnopovijesnoga jednostranoga pokušaja rješenja s tradirajućom komponentom. U 19. stoljeću u istočnoj Europi nije došlo ni do francuske revolucije ni do francuske nacionalne države – no, ostala je čežnja za time sve do danas.

3. Težak uzajamni odnos nacionalne ideje i demokracije, koji je liberalima u istočnoeuropskoj regiji na najrazličitije načine priredio toliko mnogo nevolja za promišljanje – kao što ih i danas priređuje - počiva prije svega na tome što s nacionalnim preporodom na kraju 18. stoljeća i početkom 19. stoljeća nisu nestala dominirajuća carstva, nisu se oblikovale nikakve nacionalne države, već su nastale etno-lingvističke inačice s nepremostivom isključivošću zatvorenih društava, koje su pojam nacije podignule do mita. Ruska ideja, slavenska zajednica, poljski mesijanizam, sve su to već u 19. stoljeću bili pojmovi što su utjelovljavali vjeru u oslobađajuću snagu nacionalnoga mita, ali su također u ime upravo te apstraktne ideje povlačili za sobom spremnost na žrtvu, preziranje smrti i prihvaćanje nasilja. Aleksandar Herzen, u čije bismo se uvide u francuske, engleske, talijanske, njemačke, poljske i ruske liberalne predodžbe društva smjeli pouzdati, napisao je nakon građanske revolucije iz 1848/49. da je Europa preslaba "da bi se mogla uzdići do visine svoje vlastiti zamisli" – zamisli o građanskoj slobodi, jednakosti i bratstvu, te bi se trebala odreći svojega povijesnoga mjesta ili u korist Amerike ili "slavenskoga svijeta".⁸

Danas u liberalnoj publicistici Rusije, koja je u procesu promjene, možemo čitati s obzirom na ruski liberalizam u 19. stoljeću: "Budući da pak Rusija nije htjela nikakve reformatore, već spasitelja, nikakve gospodarstvene programe već čudo, izgubila je svoj razum."⁹ I: "Rusija je spremna umrijeti za neku ideju, no nije sposobna odreći se svoga mesijanskoga mentaliteta."¹⁰ Posve je lako moguće da je američki povjesnik Marc Raeff također iz te liberalne fiziognomije donio gotovo zatirući sud: "Kao povijesna snaga liberalizam je (u Rusiji, D.J.) zakazao, ali kao duhovna snaga još bi uvijek mogao doživjeti svoj preporod."¹¹

8

Alexander Herzen, *Briefe aus Italien und Frankreich 1848-1849*, Hamburg, 1850, 218.

9

Tatjana Schtscherbina, Die ganz gewöhnliche russische Katastrophe. In Russlands Geschichte wurde nie etwas Vergangenheit, endlos lösten sich Terror und Wirren ab, u: *Süddeutsche Zeitung* od 4. travnja 1992.

10

Isto.

Ne moramo dijeliti ovo mišljenje, dapače, ono se čini posve jednostranim, budući da je u Istočnoj Europi također ili upravo liberalizam u svojim društvenim oblicima i oblikovanjima napose usko povezan s duhovnom sferom. Ipak, ostaje utvrđeno da građanska demokracija u svojem složenom povijesnom samorazumijevanju i u razlici spram nacionalnoga mita počiva na priznavanju interesnih razlika i interesnih opreka. Ona zahtijeva jedan demokratsko-liberalni pluralizam te upravo stoga odricanje od mita nacije. Jer taj mit o nacionalnoj sudbinskoj zajednici te veoma emocionalno djelujuće "bratstvo" ne vodi ni pluralnoj nacionalnoj državi, ni moderniziranoj pravnoj državi, ni društvenoj i demokratskoj emancipaciji.

Glede 19. stoljeća, ostaje utvrđeno da u istočnoeuropskoj regiji pod uvjetima postojanih višenacionalnih carstava i više ili manje autokratske izvršne vlasti carstva, nije uspjela samo nacionalno-kulturno usmjerena emancipacija te emancipacija jakih staleških tradicija, koje su slijedile s procesom građanskoga razvitka nacionalnih država što je započeo engleskim, američkim i francuskim revolucijama. Zasluge za to nema samo – ali ih ima također – razvitak liberalnoga mišljenja i djelovanja, u jednakoj mjeri u državi i društvu.

Liberalizam u Istočnoj Europi zbog svih tih razloga može se shvatiti i oblikovati samo u nacionalnim provenijencijama neozbiljene ideje nacionalne države. Koliko vidim, jedva da se koji znanstvenik potrudio tragati za zajedničkim točkama i različitostima u mnogostranim pojavnim oblicima liberalizma i spoznajnim obilježjima u Istočnoj Europi. S obzirom na stoljetnu dominaciju višenacionalnoga carstva, posljedice nacionalnoga preporoda, nacionalni mit te nepregledive političke konfliktne situacije, koji preko 19. i 20. stoljeća povezuju pravo samoodređenja neke etno-lingvističke grupe s uskraćivanjem toga istoga prava za bilo koje druge grupe, to nas stanje ne može začuditi. Bit će također izlišno pokušati usporediti, primjerice, rusko, poljsko ili mađarsko plemstvo u njegovu društvenome i političkome značenju za liberalni nazor i politiku, da bi se, primjerice, otkrile neke zajedničke točke ili čak točke solidarnosti. Zajedničke točke ili samo sličnosti mogu se, osim već spomenutih nacionalnih kriterija, otkriti samo u jednome nizu društvenopolitičkih ili gospodarskih pretpostavki i okvirnih uvjeta.

Sve slobodarsko-liberalne osobnosti ili društvene grupe, kretanja ili stranke, što su ovdje u pitanju, živjele su, to je već rečeno, u mnogoljudnim državama, u kojima je ipak, pa i sa stajališta izvršne vlasti carstva, bilo nužno regulirati probleme nacionalnosti. Da bi zadobili politički utjecaj ili naprosto liberalnome mišljenju pribavili pozornost, liberali su morali izraditi vlastite koncepte za rješavanje problema nacionalnosti. Ta se problematika ipak ticala samo liberala vladajuće nacije. Spomenuti mađarski zakon o nacionalnostima iz 1868. upućuje nas na

to. Ruski oporbeni liberali tek su u programu kadetske stranke iz 1906. pronašli formulu o pravu nacije na samoodređenje.

Nadalje, velika su carstva u 19. stoljeću još bila pretežito agrarno ustrojena. To znači "da bez emancipacije seoskoga pučanstva nije bilo moguće doći do slobodne građanske države."¹² Zajedničke točke i razlike proizlaze također iz razvojnoga stupnja urbanizacije i građanstva. Moglo bi se ipak poći od toga da, ne samo u Rusiji ili u Mađarskoj, sve do druge polovice 19. stoljeća u čitavoj regiji nije bilo posebno jako razvijeno niti građanstvo niti proces urbanizacije. Posljedica je toga bila ta da se liberalno mišljenje i djelovanje moralo najprije povezati s plemstvom, koje je pak u pojedinim zemljama raspolagalo posve različitim staleškim i duhovnim tradicijama: u Rusiji je plemstvo bilo služeći stalež, ono se nikada nije osjetilo – kao u Mađarskoj ili Poljskoj – "nacijom", bilo je ovisno o autokraciji, uvelo je, doduše, reformatorske ideje za ukidanje kmetstva, profiliralo se u javnome društvenom mnijenju, ali je sve do 1905. ostalo kao samostojeća politička snaga isključeno od strane autokracije iz liberalne reforme. U Rusiji je, štoviše, nekakav liberalizam opstojao na strani vlasti prisiljene na modernizaciju – o njezinoj mogućoj pripadnosti liberalizmu danas se, kao i prije, protuslovno raspravlja. Istodobno se u publicistici i u lokalnoj samoupravi oblikuje liberalna plemićka oporba, koja se tek oko 1895. povezuje s liberalnim intelektualcima slobodnoga poziva na veoma protuslovan način, prije no što su liberali s revolucijom iz 1905. postali stranačkopoličkom i parlamentarnom snagom. Do toga vremena oni su zapravo tek prešli preko okvira posve konstitucionalnoga programa, posvetivši se također drugim gospodarstvenim i društvenim pitanjima. Kapitalističko građanstvo Rusije, poduzetnici u industriji i gospodarstvu, držali su se pretežito daleko od liberalnih zanesenjaka, ostajući konzervativnima, vjernima caru ili se uopće ne zanimajući za politiku. Tek u posljednjoj se fazi propasti carstva ta konstelacija mijenja. No, koliko su jako ruski liberali ostali u sebi raskidani, dokazuje godina 1909. i reakcija na zbornik "Vechi" – inkarnaciju ruskoga liberalizma. U njemu čitamo još i danas s pozornošću veoma karakteristične stavove poput: "Duhovna kriza te vrste (kriza ruske inteligencije i socijalizma, D.J.) ne može se liječiti ni čajem od kamilice taktičnih uputa ni s umirujućim sredstvima bezidejnoga kulturnoga rada. Mi trebamo, naravno, tvrdokorni kulturni rad. No, baš zbog toga da se on u tome ne izgubi, već da se potvrdi, potrebne su mu ideje i stvaralačka idejna borba."¹³ Duhovna fiziognomija ruskih oporbenjaka iz inteligencije jedva da bi se mogla bolje opisati.

Ocrtavajući liberalizam u Rusiji mislili smo ipak samo na velikoruski i stalno nacionalno svjesni, dapače, nacionalistički, naposljetku, čak šovinistički liberalizam. O evoluciji i ustrojstvu liberalnih pojava u Bjelorusiji jedva da imamo kakve spoz-

12

Dietrich Geyer, Einführung in das Kapitel Südost- und Osteuropa: Ungarn und Russland, u: *Dieter Langewiesche*, op. cit., 455.

13

Petr Struve, Intelligencija und Revolution, u: *Vechi - Wegzeichen. Zur Krise des russischen Intelligenz*, Eichborn Verlag, Frankfurt a. M., 1990, 274.

naje, kao i o Ukrajini ili o drugim nacionalnim područjima, osim u kraljevstvu Poljske. Ovdje su plemstvo i liberalizam igrali posve drukčiju ulogu nego u Rusiji, uvjetovanu plemićko-demokratskim tradicijama (Sczlachta), izbornoga kraljevstva i staleža. Osim toga, valja se osvrnuti i na trodiobu vlasti u Poljskoj s različitim društvenopolitičkim učincima za izgradnju modernoga građanstva. Nakon što je 1863. propao posljednji pokušaj nasilnoga restituiranja poljske nacionalne države, uvidio je poljski kongres da je izložen dramatičnoj politici rusificiranja, u kojoj već pretežito građansko javno mnijenje sve polaže na "organizirani rad", tj. na zadobivanje jedne zdrave nacionalne gospodarstvene osnove. U "godinama šutnje" odnosili su se lojalno spram podijeljenih moći te su time mogli dosegnuti društvene i gospodarstvene uspjehe koji su mogli pribaviti dostatne uvjete za nastajanje liberalne politike.

No, neka vrsta liberalne prošlosti, povijesti liberalizma u Poljskoj, dan-danas se u Poljskoj žestoko osporava. To su jasno objelodanili posljeci kolokvija što ga je Friedrich Naumann-Stiftung održala u studenome 1992.¹⁴ Osim sklonosti da se posve odriče opstojnost bilo kakve liberalne tradicije, budući da ona nije imala nikakve šanse za razvoj u nacionalnome mitu i u podjeli vlasti, osciliraju protuslovna mišljenja o povijesti poljskoga liberalizma u okviru slobodarskih smjerova mišljenja i djelovanja 19. stoljeća između dva shvaćanja: s jedne strane, poljski se liberalizam smatra recepcijom zapadnih liberalnih ideja, koje zbog trodiobe vlasti i nedostajuće građanske nacionalne države doživljavaju specifično oblikovanje. One se očituju u izrazitim društvenim dispozicijama, otklanjanju gospodarstvenoga *laisser-fairea*, naginjanja etatizmu, određenom apolitičkome ponašanju te neoštrom razlučivanju od nacionalizma, odnosno socijalizma ili čak konzervativizma. Teško je spoznati da tako okarakterizirani poljski liberalizam iskazuje elemente koji se ne bi u potpunosti mogli utvrditi ne samo u čeških istomišljenika već i u Rusiji – primjerice, naginjanje državnome intervencionizmu, pa i antisemitizmu – a da time ne proizvedemo sklad identiteta između liberala različitih zemalja.

S druge se strane na pitanje o opstojnosti liberalizma u Poljskoj u 19. stoljeću krajnje niječno odgovara. Pobjeda poljske protureformacije, slabost prosvjetiteljstva, polagana evolucija kapitalističkoga poduzetništva, opterećujuća dominacija katolicizma, tuđinska vlast i nacionalni mit - sve je to spriječilo izvorni poljski liberalizam. To rigorozno nijekanje ne može u svojoj apsolutnosti imati nikakav sadržaj, previše čimbenika protivi se tome, a oni načelno nemaju ništa manje težine ni za druga regionalna područja, čak su primjenjiva i na Veliku Rusiju. Možda kod nijekanja nije riječ čak u tolikoj mjeri o osuđivanju liberalnoga fenomena, već možda o tipičnoj glavnoj značajki opće političke kulture poljskih intelektualaca. Politički su oni bili ozbiljan udarac sposobnosti Poljske da se modernizira na kraju 20. stoljeća. Međutim, čak i u provokantnoj negativnoj bilanci leži spoznajnoteorijska pozitivna jezgra, jer je time ponovno postavljeno

14

Usp. Hans-Georg Fleck, Tagung 'Liberale Traditionen in Polen', u: *Jahrbuch zur Liberalismus-Forschung*, 5. godište 1993, 222-228.

pitanje o nezamjenjivoj specifičnosti slobodarsko-liberalne biti u istočnome dijelu kontinenta. Utvrditi jedino slabosti u usporedbi s Engleskom ili Francuskom – to je jednostavno, ali nam je od male pomoći. Problem je mnogo prije u uporabi mogućnosti liberalnoga oblikovanja pod specifičnim nacionalnim uvjetima same Poljske.

Više bi nam još mogla pomoći razlikovna slika onih društvenih snaga koje su postale društvenim i duhovnim nositeljima liberalnih ideja i kretanja. U Češkoj i Moravskoj s krajem se prosvjetiteljstva u prvoj trećini 19. stoljeća mijenja svijet aristokracije. Napuštena je ideja njezine politički aktivne uloge. Samo se oko 1810/11. još jednom probudio dio njihove politički nastrojene oporbe zbog utemeljenja loža slobodnih zidara, iznijevši dva modela za budući državni ustav: "povratak birokratskome apsolutizmu, porast racionalizma kao i jačanje oblika središnje uprave" i "ideju monarhije preinačenu u stalešku državu utemeljenu na plemstvu i kleru pojedinih država."¹⁵ Moravski grof Hugo Franz von Salm-Reifferscheidt predstavlja drugo liberalno usmjerenje. Ultraliberalni pristaša fronde (pokret protiv apsolutizma, op. prev.), knez Franz Josef von Deitrichstein, težio je za pozitivnim programom reforme. Ali i to je propalo pod policijskim nasiljem Habsburgovaca. Svijet početnog liberalizma nije bio u Češkoj i Moravskoj prožet aristokratskim plemstvom, već građanskim slojevima. Iz aristokratskih je salona, doduše, potekao još jedan František Palazky, koji je pothranio nacionalni mit zaklinjavši na jedinstvo Slavena, ali izvan tih prosvjećenih salona bilo je radikalnih demokrata poput Jana Oherala. U njima također nalazimo istočnoeuropsko obilježje: inicijator građansko-liberalnih ideja i strategija pretežito je bilo plemstvo, ali u političkoj praksi veslo je prepušteno snazi potekloj iz građanske inteligencije, koja je kretanju dala veoma široku društvenu osnovu u kojoj su se zapravo ponovno našli zastupnici svih posjedničkih i obrazovnih slojeva.

Posve drugo značenje za liberalizam ima mađarsko plemstvo. Već u doba prije ožujске revolucije 1848. utjelovljavao je liberalizam politički vodeću ideju mađarskoga plemstva. Napose je bila važna velika društvena širina mađarskoga plemstva, koju gotovo deset posto premašuje samo poljsko plemstvo. I u Mađarskoj i u Poljskoj plemstvo iskazuje izvanredno snažne društvene razlike. Samo srednje mađarsko plemstvo, pravi nositelj liberalnih ideja, živjelo je veoma skromno. Na prijelaz ka kapitalističkom gospodarstvu odvažio se također samo jedan mali dio plemstva. Utoliko je jače u Mađarskoj i Poljskoj djelovala plemićko-staleška tradicija. Plemićka je nacija obuhvaćala svakoga, pa i gospodarstveno i društveno propala plemića. Načelo pravne jednakosti oblikovalo je samosvijest čak i maloga plemića. U Mađarskoj i Poljskoj plemstvo je bilo uvjerenjeno da mora prije svega voditi bitku za nacionalnu neovisnost i slobodu. U Mađarskoj se drukčije no u Poljskoj ipak održavao staleški zemaljski ustav. Time je plemićki liberalizam mogao kako u zemaljskome vijeću tako i u županijama već veoma rano svečano nastupiti.

15

Jiri Kroupa, *Alchymie Štěstí*, Brno, 1987, 301.

Nakon austrijsko-ugarske nagodbe iz 1867, u Budimpešti je štoviše liberalno plemstvo dospjelo na vlast utemeljivši reformatorski program od velike važnosti, koji je smjerao na moderniziranje svih društvenih odnosa: na liberalnu pravnu državu s neovisnim sudstvom, javnu upravu i s općom školskom obvezom. Ideal države građanskoga društva trebao je obuhvatiti sve pučanstvo države, tj. tradicionalna plemićka država trebala se proširiti u jednu modernu naciju. Za razliku od tog ideala, politika se ipak držala strogo centraliziranoga modela države. Izborni je cenzus ostao veoma visok, ovisan o posjedu i obrazovanju. Time nije bila iz parlamentarnoga života isključena samo velika većina vlastita pučanstva već prije svega nacionalne manjine. Stoga je i zakon o nacionalnostima iz 1868. počivao na očekivanju "da će emancipacija seljaka zajamčiti lojalnost nacionalnosti."¹⁶ No, ta se nada nije obistinila. Nacionalni je mit opet prevladao: s iznimkom Hrvatske, mađarski dijelovi države nisu zadobili nikakvu autonomiju. Time je i u samoj Mađarskoj nacionalnostima bilo uskraćeno pravo na oblikovanje vlastite nacije. One su trebale samo zadobiti pravo da postanu državljani-građani mađarske nacije. Valja radi pravičnosti reći da je rigidna mađarska asimilacijska politika – nesumnjivo za razliku od rusificiranja u Poljskoj i baltičkih vlada 80-ih godina – bila poluga društvenoga uspona. Naime, njemački i židovski dio pučanstva iskoristio je gospodarstvene šanse koje su s time bile povezane. Oni su konačno, činili spremnik moderne buržoazije.

Kritički pogled na pretpostavke pod kojima je bilo moguće slobodarsko-demokratsko mišljenje i djelovanje, uključujući njihovo liberalno orijentiranje u Istočnoj Europi, demonstrira *per se* da fenomen nije, naravno, moguće promišljati samo u političkoj, nacionalnoj ili društvenoj sferi, premda bi prijašnja istraživanja takvo nešto mogla navijestiti. Povijest njemačkoga liberalizma u 19. stoljeću odlikuje se, primjerice, nizom posebnosti i specifičnosti. Samo je on bio na nacionalnoj razini sučeljen s punim demokratiziranjem izbornoga prava kod istodobnoga kočenja procesa parlamentarizacije. Sve do utemeljenja njemačke nacionalne države liberali nisu predstavljali nikakvu stranku mimo drugih stranaka. Za liberale je također borba oko puta prema nacionalnoj državi bila povezana s konfesionalnom crtom razdvajanja između protestanata i katolika. Na kraju 19. stoljeća doživljuje socijalni liberalizam renesansu. Idealna predodžba njemačkih liberala o državljaninu-građaninu bila je usmjerena na *citoyena* a ne na *bourgeois*a. Državna je birokracija odigrala u reformnim fazama modernizacije bitnu ulogu, što se odražavalo i u skupinama koje su vodile liberale.¹⁷

Već i samo to obilježje dokumentira da su dosad prevladavajući politički djelatni skupovi ideja, političkih organizacija i kretanja previše nategnuti za usporedno promatranje liberalizma. U regijama na Istoku takav način promatranja može

16

Dietrich Geyer, op. cit., 456.

17

Usp. Dieter Langewiesche, *Deutscher Liberalismus im europäischen Vergleich: Konzeption und Ergebnisse*, u: isti, op. cit., 13 i dalje.

razviti jednako tako neznatno ispravnu sliku kao i u Njemačkoj. Naprotiv, tamo gdje je nedovršeni razvitak nacionalne države s neznatnim društvenim i socijalnim razlikovanjem išao pod ruku s pritiskom tuđinske vlasti, osim političkih, i ostale su pojave oblikovale liberalnu sliku. Literatura, umjetnost, vrijednosni sustav, tisak i publicistika, regionalna interesna zastupanja - to su samo neka područja u kojima se razvijao liberalni duh. Ne samo politička i društvena povijest već i duhovna i kulturna povijest, biografika i povijest religija predstavljaju metodičke osnove povijesti liberalizma.

Sve ovo što je ovdje naznačeno jesu, dakako, dojmovi i pojedinačni problemi koje valja proširiti i kojima valja stvoriti podlogu, a koji traže kritički odmak. Neka zemljopisna regija s takvim mnogoobličnim nacionalnim tradicijama, neslobodna i uvijek iznova prosijavana u spletkama velikih moći, podvrgnuta najrazličitijim religijskim i pravnim sustavima sa znatno međusobno odstupajućim vrijednosnim predodžbama – pri čemu ovdje nisam uopće ušao u problem posude za taljenje triju svjetskih kultura, s kojima smo sučeljeni u južno-slavenskih naroda – može i mora slijediti civilizacijski vodeće ideje kao i one liberalne vrijednosne predodžbe slobode pojedinca, demokracije i ljudskih prava. No, to je bilo i bit će drukčije nego u Zapadnoj Europi. Bit će tako i u budućnosti. Slobodarsko-liberalna tradicija ubraja se među osobite tradicije i u istočnoeuropskoj regiji. Ona ima šansu za budućnost i tada kad je se razumije u uvjetima nacionalne emancipacije, što znači da demokracija mora upravo biti nešto više no majoriziranje manjina. Prevladava li ideja jedne "jedinственe Moloch(ove) nacije"¹⁸, ideja čiste nacionalne države – koja ne postoji ni u Zapadnoj Europi – tad demokracija i pravna država jedva da ima kakve šanse. To je, čini se, najvažniji zaključak iz povijesti liberalizma u istočnome dijelu našega kontinenta. Liberali istočnoeuropskih će naroda u interesu svoje vlastite budućnosti dobro učiniti ako svoja povijesna iskustva, svoje sposobnosti i mogućnosti iscrpljuju u dobro doziranim mjerama. U svijetu što se mijenja, u kojemu se političke snage danas veoma očito polariziraju, liberali stalno dospjevaju u krizu kad zbog političkoga oportunitizma, zbog nacionalne ideje, zaboravljaju svoje osobite ideale demokracije i ljudskih prava. Zbog nacionalnoga samoodređenja i samopotvrđivanja ne smije se demokratska emancipacija produžiti na neodređeno vrijeme. Kad se to dogodi, tad se ubrzo posve zaustave na povijesnom putu ne samo manjine nego, naposljetku, dotična naslovna nacija. Jedina Europa neće se moći odreći demokratskih država ni u zapadnoj, ni u srednjoj, ni u istočnoj Europi.

S njemačkoga preveo: Ivan Čehok

18

Holm Sundhaussen, op. cit., 47.

FREEDOM-LOVING TRADITION IN CENTRAL AND EASTERN EUROPE – THOUGHTS ON LIBERALISM AND FREEDOM IN 19th CENTURY EASTERN EUROPE

Detlef Jena

Jena University, Jena

In the article the author analyzes particularities of development of mutual national, freedom-loving and democratic thought and action in Central and Eastern Europe with regard to different origins and development of these ideas in the European West. Having in mind the current processes of transformation aimed at pluralism and market economy in the former socialist countries, the elaboration of liberal tradition is indeed of existential significance for Europe. The awareness about freedom-loving and liberal values, although weak and disguised, belongs among the fundamental elements of every modern industrial society. In this particular case liberal-value conceptions do not grow from an inadequate attempt to schematically reconstruct ideal Western-European images. Only by creating specific national liberal traditions and by their original and autonomous entrance into joint European processes can the image of the European phenomenon of liberalism be drawn today. The freedom-loving and liberal tradition in circumstances of national emancipation of Eastern-European peoples warns that democracy must be more than a majorization of minorities, and that democratic emancipation should not be postponed for an indefinite period of time because of national self-determination and self-confirmation processes.

FREIHEITLICHE TRADITIONEN IN MITTEL- UND OSTEUROPA – GEDANKEN ZU LIBERALISMUS UND FREIHEIT IM ÖSTLICHEN EUROPA IM 19. JAHRHUNDERT

Detlef Jena

Universität Jena, Jena

Im Artikel werden die Besonderheiten der Entwicklung des Wechselverhältnisses vom nationalen, freiheitlichen und demokratischen Denken und Handeln in Mittel- und Osteuropa im Hinblick auf die differenzierte Entstehung und Entwicklung dergleichen Ideen im europäischen Westen analysiert. Angesichts der zu Pluralismus und Marktwirtschaft tendierenden heutigen Transformationsprozesse in den früheren sozialistischen Staaten besitzt die Aufbereitung liberaler Traditionen geradezu existenzielle Bedeutung für ganz Europa. Die Besinnung auf freiheitlich-liberale Werte, seien sie auch noch so schwach und verborgen, gehört zu den Grundelementen jeder modernen Industriegesellschaft. Im konkreten Falle erwachsen liberale Wertvorstellungen jedoch nicht aus dem untauglichen Versuch, westeuropäische Leitbilder schematisch zu transplantieren. Allein aus der Herausarbeitung spezifischer nationaler liberaler Traditionen und deren originale wie eigenständige Einbindung in gesamteuropäische Prozesse vermag auch heute das Bild des europäischen Phänomens Liberalismus zu prägen. Die freiheitlich-liberale Tradition in Bedingungen der nationalen Emanzipation osteuropäischer Völker macht darauf aufmerksam, daß Demokraten etwas mehr als nur das Majorisieren der Minderheiten bedeuten muß, und daß wegen nationaler Selbstbestimmung und -bestätigung demokratische Emanzipation nicht auf eine unbestimmte Zeit verschoben werden darf.